

РОЗДІЛ 2

БІОГРАФІСТИКА ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

2.1. ГЕТЬМАН ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ТИМІШ ОРЕНДАРЕНКО

Віталій Щербак

доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
e-mail: shcherbak.vitalii@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8025-5684>

Упродовж першої половини XVII ст. сталися суттєві зміни в становищі українського козацтва. Зростання його чисельності супроводжувалося поступом військової потуги, розширенням участі у суспільних-політичних процесах Речі Посполитої. У козацькому середовищі утверджується ідея перенесення запорозьких порядків на волості, формується нереєстрове козацтво з структурами аналогічними Війську Запорозькому, перебуваю чому на королівській службі. Його ватажки, намагалися перебрати ініціативу боротьби за станові права і привілеї та здобувати їх зі зброєю в руках. Водночас на політичну арену виходить ціла низка визначних козацьких провідників, в тому числі й шляхетського походження, серед яких помітною постаттю був Тиміш Орендаренко.

Очевидно, через обмежену джерельну базу, на сьогодні, відсутні праці присвячені Тимошу Орендаренку. Його ім'я згадується лише принагідно у роботах Михайла Грушевського, Омеляна Целевича та Михайла Антоновича¹ у контексті подій в Україні початку 30-х рр. XVII ст.

Мета статті – висвітлити роль козацького провідника Тимоша Орендаренка у військово-політичних подіях в Україні першої половини XVII ст.

---

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1995. Т. 8. Ч. 1. С. 202-206; Целевич, О. Участь козаків у Смоленській війні. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1899. Т. 28. С. 19, 24–26; Антонович М. Козацьке військо у Смоленській війні. Варшава, 1937. С. 36-40.

Відомості про минуле представників родини Орендаренків, Орандаренків, Арандаренків надзвичайно обмежені. За деякими свідченнями вона походить від польського шляхтича Іоахима Яранди Брудзельського герба Помян¹. Цілком ймовірно, що його спадкоємець скористався конституцією вального сейму Речі Посполитої від 19 квітня 1590 р., згідно якої представникам шляхетського стану надавалися землі на Подніпров'ї. Значна частина з них займалися осадництвом, тобто заснуванням нових населених пунктів на так званих «пустуючих землях»². Очевидно, одним із таких канівських осадників був Михайло Яранда Збрузел. Згодом його прізвище було українізоване на Аранду або ж Оренду. Відповідно син Михайла Тиміш був уже Орендаренком. Як і переважна більшість шляхетських дітей він отримав належну освіту, можливо в одному із єзуїтських колегіумів, аналогічно Богдану Хмельницькому, чий батько з 90-х рр. XVI ст. мешкав у Чигирині.

У відомих на сьогодні списках козацької старшини, зокрема комісій з королівськими комісарами 1614, 1617, 1619, 1625 рр. та Хотинської кампанії 1621 р., прізвище Орендаренка не зустрічається. Хоча саме на цей час припадає діяльність Тимоша Орендаренка, який, як зазначалося при призначенні на посаду старшого Війська Запорозького, довів свою вірність королівському уряду. Його заслуги перед державою цілком ймовірно могли проявитися також у Прибалтиці під час війни Речі Посполитої із Швецією 1626-1629 рр.

Підписання Альтмарського миру у вересні 1629 р. зумовило повернення в Україну з Прибалтики значних козацьких контингентів, які не отримали за військові послуги належної винагороди, що турбувало уряд. Тому для попередження можливих заворушень на територію Київського воєводства були направлені частини кварцяного війська³. Посли київського митрополита Йова Борецького – його брат Андрій та ченці Григорій і Йосип розповідали путивльським воєводам, що лише в районі Києва нараховувалося близько восьми тисяч жовнірів⁴. Автор Львівського літопису вказував на розташування окремих загонів на

---

¹ Polski Słownik Biograficzny. Kraków, 1965. T. 10. S. 612; Szybkowski S. Brudzewscy herbu Pomian na Kujawach i w Wielkopolsce: Uwagi o majątkach, starostwach i genealogii. *Roczniki Historyczne*. 2013. V. 79. S.77.

² Volumina legume. T. 2. Petersburg, 1859. S.318.

³ Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV I Jana Kazimierza z rękopismu wydał K. W. Woycicki. Warszawa, 1846. S.154.

⁴ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: в 3-х т. Т. 1. Москва, 1954. С. 82.

лівому березі Дніпра, чого ніколи не практикувалося¹. Вперше правлячі кола наважилися зайняти військами територію, населену переважно козаками і незакріпаченими селянами. Водночас ситуація на волостях досягла високої напруги через загострення конфесійних конфліктів та введення в дію нового загальнодержавного податку. Все це зумовило початок козацького повстання навесні 1630 р. під проводом гетьмана Тараса Федоровича.

Вирішальна битва відбувалася у травні під Переяславом, куди до табору повстанців прибуло близько восьми тисяч королівського війська очолюваного коронним гетьманом Станіславом Конецпольським, разом із магнатськими загонами та частиною реєстрових козаків. В польській літературі мовиться про їх перемоги під час штурмів укріплень противника. Однак достовірність таких тверджень спростовується свідченнями сучасників. Так, у листі урядовця королівської канцелярії Павла Белецького з Варшави до литовського гетьмана Яна Сапіги зазначалося: «Як поширюються козацькі безпорядки в Україні, Ви побачите із гетьманського листа, якого надсилаю. Правда, він не вказує в ньому на свої втрати в людях, але ті жовніри, які прибули сюди після битви, визнають втрату немало, чимало їх також взято в полон і між ними найбільш видатний пан Чарнецький»².

Детальні свідчення про перебіг Переяславської битви 1630 р. містяться в тексті Львівського літопису. Його автор, ймовірно український шляхтич Михайло Гунашевський, посилався на «новини» написані учасником подій з табору Станіслава Конецпольського людиною з доброю освітою і здатністю до літературної творчості Тимошем Орендаренком, який «рукою власною ці новини посилав знайомим своїм в року 1630»³. Тобто останній воював проти повстанців, добре орієнтувався в перебігу воєнного протистояння і, очевидно, був наближеною людиною Конецпольського.

Становище коронного війська ускладнювалося також активними діями невеликих повстанських загонів по всьому Подніпров'ю. Крім того, через відтермінування платні, жовніри мали намір відмовитися від подальшої служби⁴. У цій ситуації коронний гетьман виступив

---

¹ Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. Київ, 1970. С. 106.

² Жукович П.Н. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией. Вып. 6. Санкт-Петербург, 1912. С.79.

³ Бевзо О.А. Назв. праця. С. 111.

⁴ Повстання Війська Запорозького 1630 року. Документи і матеріали / уклад Тарас Ковалець. Харків, 2017. С. 89.

ініціатором переговорів між ворогуючими сторонами. У декларації, надісланій до повстанського табору під назвою «Спосіб заспокоєння гніву його королівської милості за провини Війська Запорозького», він пропонував припинити військові дії на таких умовах: збереження в цілому Куруківського договору 1625 р.; видача Федоровича, як головного призвідця бунту; визнання старшого, котрого призначить король; об'єднання реєстрових, які брали участь у боях з обох сторін, в єдине військо; розпуск нереєстрових козаків; повернення полонених жовнірів¹.

Частина запорожців, хто не бажав йти на угоду з противником, умовила Тараса Федоровича відійти на Запорожжя, що помітно позначилося на ході подальших переговорів. Від імені повстанців їх вели: Антон Конашевич Бут, Левко Бут із Канева, Левко Бубновський, Каленик із Черкас, Гарбуз із Корсуня, Іван Сорока із Жовнина, Федір Прало із Черкас, Іван Кулага із Канева, Засельський із Лубен, Заблоцький із Канева, Юрко Латиш із Чигирина. З іншого боку серед старшин, які перебували при коронному війську згадані: Костянтин Вовк із Черкас, Василь Соколка із Черкас, Пашковський із Корсуня, Місько Мануйленко із Стеблева, Матвій Пирський із Лубен, Олександр Свіліцький із Черкас, Філон з Переяслава, Захаріяш з Яготина, Іван Туровець із Корсуня, Гаврило Калущенко із Переяслава, Федір Бабченко із Стеблева, Станіслав Яблонівський із Лубен².

Згідно із статтями Переяславської угоди від 8 червня 1630 року повстанці визнавали свою провину, але відмовилися видати властям Тараса Федоровича. Залишався в силі Куруківський договір, а реєстрове козацтво не було покаране за виступ проти урядових сил. Навпаки, король пішов навіть на певні поступки – реєстр збільшувався з 6 до 8 тис. чоловік. Це зумовлювалося рядом причин, зокрема, наближенням строку закінчення Деулінського перемир'я між Річчю Посполитою і Московською державою. Реєстровці, які перебували з обох сторін, зобов'язувалися залишатися в дружніх стосунках. Всі інші повстанці повинні були повертатися в шляхетські маєтки. Старшим реєстрового війська коронний гетьман призначив Тимоша Орендаренка, який «доказав свою вірність, мужність і досвідченість у рицарських справах Речі Посполитої»³. Козаки дали присягу на вірність новому гетьману, а

---

¹ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Львів, 1908. С. 345-346.

² Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди / упоряд. Віктор Брехуненко та ін. Київ, 2016. С. 326.

³ Кулиш П. Матеріали для истории воссоединения Руси. Т. 1. Москва, 1877. С. 317; Документи українського козацтва... С. 327

Тиміш Михайлович присягнув на особисту відданість королю Речі Посполитої, зобов'язавшись не допускати на Запорозжя випищиків, спалити морські човни і перешкоджати самовільним козацьким походам. Відповідно новий старший Війська Запорозького отримав булаву й інші владні клейноди.

Призначення Тимоша Орендаренка старшим Війська Запорозького, а не традиційне обрання на козацькій раді з авторитетних старшин, засвідчило його наближеність до коронного гетьмана. Таким чином Станіслав Конецпольський прагнув консолідувати козацькі сили напередодні війни Речі Посполитої з Московією. Проте мирне вирішення конфлікту не спричинилося до остаточного заспокоєння багатотисячних козацьких мас. Обіцяну платню у серпні реєстрове військо не отримало, що було зафіксовано поданням від імені старшого Тимоша Михайловича до київських гродських книг¹. Водночас нереєстрове козацтво здійснило черговий морський похід на Крим, хоча й невдало.

Питання збільшення реєстру та платні Війську Запорозькому мало розглядатися в ході чергового вального сейму на початку 1631 р. Тому за пропозицією Станіслава Конецпольського до Варшави прибуло козацьке посольство у складі Івана Бачинського, Олександра Боровицького, Степана Селіпського і Павла Хомича. Одночасно Тиміш Орендаренко 3 січня написав листа литовському гетьману князю Криштофу Радзивілу з проханням протекції для козацьких послів². До цієї справи долучили навіть королевича Владислава, який був вдячний козакам за порятунок 1618 р. під Москвою, проте жолд реєстровому війську не був виплачений, а позиції старшого відповідно залишалися хиткими.

Впродовж майже року Тиміш Орендаренко зберігав крихку рівновагу між з одного боку урядом Речі Посполитої, з іншого реєстровим козацтвом, нерідко застосовуючи принцип «примусу до миру». Він утримував Військо Запорозьке від бунтів, до чого неодноразово закликав Тарас Федорович, хоча не зміг протистояти новим козацьким походам. У серпні 1631 р. козаки на чолі з Тимошем Михайловичем рогромили військо хана Джанібек-Гірея під Мангупом і зруйнували його околиці. Потім здійснили тривалий рейд по півострову до Керчі, завдавши великих шкод Кримському ханству.

На жовтневій козацькій раді 1631 р. гетьманом Війська Запорозького замість Тимоша Орендаренка був призначений Іван

---

¹ Повстання Війська Запорозького 1630 року... С. 143-144.

² Археографический сборник документов, относящихся к истории Северозападной Руси. Т. 7. Вильно, 1870. С. 89-90; Документи українського козацтва... С.329-330.

Петражицький Кулага. У королівському універсалі висловлювалося сподівання, що він «буде свідчити належну вірність та послушенство нам і річипосполитій, запобігаючи всяким своєвільствам»¹. І дійсно, Кулага відзначився вірністю служіння Речі Посполитій, зокрема, заарештувавши навесні 1632 р. і видавши владі шведських послів до Війська Запорозького П'єра Ладмірала та Жана де Грева².

Скориставшись смертю короля Речі Посполитої Сигізмунда III (квітень 1632 р.), Московія порушила Деулінське перемир'я, оголосивши на Земському соборі війну Речі Посполитій, й у жовтні розпочала наступальні дії в напрямку Смоленська, здобувши Дорогобуж, Серпейськ і Рославль. У відповідь після коронаційного сейму, отримавши запевнення від нового короля Владислава IV (1632–1648) про збереження «вольностей» і залагодження релігійної справи в Україні, козаки розпочали підготовку до виступу. Тим часом вони скинули з гетьманства Івана Кулагу, запідозрюючи його у відносинах із унійними священниками і обрали Андрія Гавриловича. Основними осередками мобілізації козацьких сил на Лівобережжі стали Чернігів, Ніжин та Борзна.

Головним керманичем козацьких військ сенат призначив новгород-сіверського старосту Олександра Пісочинського. Гетьманом Війська Запорозького навесні 1633 р. вдруге був затверджений Тиміш Орендаренко³. Окремі козацькі загони очолювали Грицько черкаський, Юрко Латиш, Данило канівський, Олифер переяславський, Матвій Пирський, Яків Острянини та ін. Влітку основними напрямками походів Війська Запорозького із Сіверщини були міста Путивль, Рильськ, Валуйки та Білгород, хоча й великих успіхів козаки не мали. А в серпні коронне військо очолюване Владиславом IV рушило під Смоленськ, кули прибуло й десятитисячне військо литовського гетьмана Криштофа Радзивілла⁴. Разом з тим необхідно було утримувати в безпеці й південні кордони Речі Посполитої через реальну загрозу османської агресії. Тому в листі гетьмана Тимоша Орендаренка від 10 липня 1633 р. до Олександра Пісочинського підтверджувалася готовність Війська Запорозького виступити в похід, але містилося зауваження, що «лише неможливо зрозуміти, як нас хочуть розірвати на кілька штук: чи ту Україну оберігати

¹ Жерела до історії України-Руси. С. 332; Документи українського козацтва... С.341.

² Крип'якевич, І. П. Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. 117–118. Львів, 1914. С. 96.

³ Акты Московского государства / под редакцией Н.А.Попова. Санкт-Петербург, 1890. Т.1. С. 646.

⁴ Целевич О. Участь козаків у Смоленській війні. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1899. Т. 28. С. 17.

від московитянина, чи теж від неприятеля святого Христа, чи зрештою іти до Смоленська»¹. Зрештою Тиміш Михайлович на чолі 20-тисячного війська в середині вересня прибув під Смоленськ і долучився до королівських сил.

Цікаво, що під час Смоленської війни її хід досить ґрунтовно висвітлювався у європейських публікаціях, зокрема, так званих «летючих листках» переважно німецькомовних, які базувалися на польських джерелах, створених в таборі коронних військ. Як правило це були реляції про перебіг подій, що видавалися не лише в Речі Посполитій, але й в Бельгії, Іспанії та Італії. Так в 1633 р. у Феррарі, в типографії Джозефа Джироне було видана брошура під назвою «*Relatione de gli apparati e progressi felici Della Maestro del Serenissimo Vladislao Re di Polonia e Suecia nell'Impresa di Moscouia*», тобто «Реляція про підготовку військ і вдалі військові звершення його величності світлішого Владислава, короля Польщі і Швеції, під час Московського походу». Ця ж брошура була перевидана і в Мілані в типографії Дж. Батіста Колонни "In Milano. Nellas stampa del her. Di Gio. Battista Colonna. Con licenza de Superiori 1633". У публікації Тиміш Орендаренко, під керівництвом якого був 17-тисячний загін, згадується під іменем полковника Дарко (Darco)². На чому ґрунтувалася така назва невідомо. Можна лише припустити про схожість кореня слова «дар», наявного у прізвищі Орендаренко.

Згідно з донесенням польного гетьмана Марціна Казановського коронному гетьману Станіславу Конєцпольському, запорозькі козаки відіграли важливу роль в облозі Смоленська. Вони разом із королівськими військами брали участь у найважливіших битвах, блокуванні московських гарнізонів, йшли на штурм і вели розвідку³. У січні – лютому 1634 р. козаки гетьмана Тимоша Орендаренка захопили Дорогобуж, відрізавши воєводам Михайлу Шеїну й Артемію Ізмайлову сполучення з Москвою, звідки очікувалися підкріплення. Потім козацькі загоони розійшлися по навколишніх районах аж до Білої та Калуги, завдаючи втрат московським військам і перешкоджаючи формуванню резервної армії Шеїна.

Наприкінці лютого 1634 р. московські воєводи Михаїло Шеїн і Артемії Ізмайлов під Смоленськом капітулювали. Із залишками військ вони покинули смоленський табір, залишивши в руках поляків весь обоз

---

¹ Документи українського козацтва... С. 384.

² Мицик Ю. Albaruthenica. Студії з історії Білорусі. К., 2018. Т. 2. С. 62.

³ Przyczynki do historyi wojny moskiewskiej z lat 1633–4 wraz z planem oblężenia Smoleńska /ed. X. Liske. Biblioteka Ossolinskiich. Lwów. 1868. Т. 11. S. 78.

та артилерію. Як наслідок у квітні за вироком Боярської думи цих воєначальників звинуватили у зраді і стратили на лобному місці Красної площі Москви.

Після завершення Смоленської війни на черговій раді козаки обрали гетьманом Івана Сулиму замість Тимоша Орендаренка. З цього часу джерельні свідчення про останнього зникають. Хоча для людини, яка двічі була призначена на посаду старшого Війська Запорозького і не страчена козаками, що практикувалося досить часто, не характерно. Цілком ймовірно, що він, будучи наближеною персоною до Станіслава Конєцпольського, продовжив службу в коронному війську. За іншою версією, яка не має документального підтвердження, Тиміш Михайлович перейшов на службу до молдовського господаря Василя Лупу.

Таким чином в особі гетьмана Тимоша Орендаренка бачимо представника козацької еліти, яка вела родовід від польської шляхти. Маючи добру освіту, він досяг високих урядових щаблів у королівському війську. Водночас відзначався літературним талантом при відображенні тогочасних подій в Україні. На посаді старшого Війська Запорозького зарекомендував себе вмілим організатором в період тривалих козацьких хвилювань. Як досвідчений полководець Тиміш Михайлович доклав багато зусиль до розгрому московського війська під час Смоленської війни 1632-1634 рр. Проте подальша його доля не знайшла відображення у історичних джерелах.